

JOSEF ŠMAJS:

Filosofie – obrat k Zemi

Evolučně ontologická reflexe přírody, kultury, techniky a lidského poznání

Praha: Academia 2008, 431 s.

Nejpozději od začátku minulého století nenajdeme filosofa, který by nevěděl o evoluční teorii. Dnes nenajdeme filosofa, který by o evoluci pochyboval. Přesto však její vliv je znát v díle menšiny filosofů; většina filosofů nepohlíží na důležité otázky z evoluční perspektivy. Objev evoluce způsobil dost záhy obrat ve vědě; ve filosofii ještě ne. Vypadá to, jako by filosofové neurčitě sdíleli dnešní obecnou (neřku-li už lidovou) představu o evoluci: cíle evoluce bylo dosaženo – je jím ovšem člověk – evoluce jím skončila, protože člověk si sám tvoří *dějiny*, v nichž dosahuje svobody, spravedlnosti, poznání, pravdy, lásky, dobra, smyslu vesmíru a kdečeho – jeho přírodní minulost se ho netýká, člověk se musí chápat dějinně, kulturně, nikoli evolučně, je přece nad přírodou, mimo přírodu. Biologie tento antropocentrismus nepotvrzuje, ale většině lidí je evoluce ještě přijatelná právě v takovémto výkladu, který dovoluje na ni skoro nemyslet – a většina filosofů se nesnaží ji připomínat.

Josef Šmajš evoluci připomněl i se všemi pro antropocentrismus zdrcujícími důsledky – a nejdřív pro antropocentrismus ve filosofii, z velké části skrytý, ani neuvědomovaný. Termín „obrat“ v názvu nové Šmajsovy knihy napovídá, že odmítnutí antropocentrismu neznamená pro filosofii malou změnu. Na všechno je třeba se podívat odjinud.

První oddíl knihy *Filosofie – obrat k Zemi* se zabývá evoluční ontologií. Šmajš říká, že „už ontologii nemůže jít pouze o tradiční otázku, *co je bytí*, nýbrž o mnohem komplikovanější problém, *jaké bytí vzniká přirozeným a jaké kulturním evolučním procesem*“ (s. 27). Na první pohled by se mohlo zdát, že jaksi začíná od prostředka, nikoli od začátku, což musí být chyba. Napřed snad musíme vědět, co je bytí vůbec, abychom mohli zkoumat jeho případná bližší určení či rozrůznění? To by však byl právě pohled, který postrádá evoluční hledisko. „Bytí“ znamená u Šmajše prostě skutečnost, dění, procesy, jsoucna, popř. úhrn jsoucna s jejich vzájemnými vztahy (fantazie o ontologické diferencii bytí a jsoucna, o tajemném Bytí za skutečností Šmajš ještě zdvořile odmítá jako nepotřebné). Jedinou obecnou vlastností „bytí“ (skutečnosti) je proměnlivost (nebo aktivita, nebo pohyb); jakmile ji uznáme, je začátek ontologických úvah určen tím, *co jest*, nebylo a nebude, nebo jinak řečeno: úvahy o „bytí“ jsou úvahami o souvislosti přítomnosti s minulostí a budoucností. Když změny probíhají nepozorovaně, jeví se člověku tato souvislost jako monotónní – „bytí“ vypadá staticky; když se změny zrychlují, začínáme se po ní tázat (uvažujeme o pokroku); dnes tuto otázku vyhrotila globální ekologická krize. Evoluční ontologie odhaluje podstatu ekologické krize: ontickou opozici přírody a kultury. Ukazuje, že člověk, stejně jako všechny ostatní živé systémy, vznikl přirozenou evolucí; přirozená evoluce rovněž rozvinula jeho smyslově neuronální poznání (rozum); zatímco u jiných živočichů smyslově neuronální poznání pouze doprovází onticky konstitutivní informaci genetickou, člověku rozum umožňuje tvorbu nového, tvorbu do jisté míry nezávislou na informaci genetické (tzn. radikální změna způsobu života neznamená u člově-

ka změnu původní genetické informace); od přirozené evoluce se takto odštěpila nová evoluce, evoluce kulturní, řídicí se novými zákony – nemá však k dispozici nové prostředí, volný prostor, volnou látku a energii; probíhá v původním prostředí už zformovaném evolucí přirozenou a jediné z něj bere materiál pro svou tvorbu, a tímto materiálem není nic jiného, než *rozbité* původní a nenahraditelné přírodní struktury. Rozbíjení přírodních struktur bylo zpočátku omezeno lokálně a postupovalo pomalu. Dnes už rozbíjíme biosféru jako celek, a to rychle. Přesněji řečeno: biosféru v její určité vývojové fázi, rozbíjíme tu strukturu biosféry, která umožnila vznik a reprodukci našeho druhu a na niž závisí přežití našeho druhu: její rozbití způsobí evoluční zvrat, jehož první fází bude vyhubení všech vyšších živých systémů na ni adaptovaných – včetně člověka. „Ontologie musí proto poprvé zkoumat, co bychom my lidé měli udělat, abychom zde na Zemi – po svůj biologicky vyměřený čas – spolu s podobně časově omezenými druhy přežili“ (s. 38). Vlastně to není poprvé, co se ve filosofii objevila teze, že součástí otázky po tom, co jest, je i otázka po tom, co máme dělat my (pokaždé se to považovalo za skandál). Je to však poprvé, kdy nejde pouze o to, *jak* budeme žít, nýbrž zdali vůbec.

Po obecnějším náčrtu vztahu přírody a kultury v 1. kapitole prvního oddílu pokračuje Šmajš ve druhé kapitole stručným výkladem přirozené evoluce, ve 3. kapitole pak výkladem přirozené informace jako nejvýznamnějšího produktu přirozené evoluce. Informace je druhou základní vlastností skutečnosti, i když ne tak obecnou, jako proměnlivost (ta zahrnuje i ztrátu informace). Ve čtvrté kapitole (*Ontologie přírody*) Šmajš ukazuje, že dnešní neurčité pojetí přírody (stále ještě setrvačně ovlivňované pojetím novověkým, podle kterého příroda je hmotou rozmístěnou v prostoru a řídicí se fyzikálními zákony) dovoluje nevidět, nebo aspoň podceňovat to, že člověk není jen produktem přirozené evoluce, nýbrž nadále i její součástí, a kulturní evoluce, jejímž je tvůrcem, ho nemůže od přírody odpoutat. Přírodu musíme pochopit jako původní onticky tvořivou strukturu, která nejen vytvořila, ale také nadále reprodukuje člověka i předpoklady a podmínky jeho tvořivosti kulturní; příroda zůstává nadřazeným systémem, jehož je kultura pouhou částí, jakkoli odlišně uspořádanou a zbytnělou. V 5. kapitole (*Ontologie kultury*) Šmajš vysvětluje, že dokonce ani protipřírodní charakter kultury není důkazem naprosté odlišnosti „ducha“ od přírody, nebo snad jeho povznesenosti nad přírodu. Lidská neuronální informace, základ vnitřní informace kultury (volné sociokulturní informace, „duchovní“ kultury), je orientována geneticky nastavenou (tzn. přirozenou evolucí vytvořenou) útočně adaptivní strategií přežití. Každý živý systém se chová „sobecky“, tzn. neohlíží se na nic jiného, než na přežití vlastního druhu, a to platí i pro člověka; rozdíl je však v tom, že člověk jako jediný živý systém se nemusí přizpůsobovat prostředí, protože dovede přizpůsobovat prostředí svým potřebám; člověk má větší moc, než ostatní živé systémy, sleduje nicméně stejný cíl. V 6. kapitole (*Hledání konceptu kultury biofilní*) Šmajš říká, že to, co vytvořila přirozená evoluce – lidskou genetickou informaci – změnit nemůžeme; mohli bychom se pokusit změnit jen informaci sociokulturní, „duchovní“ kulturu (změna systému předpokládá změnu jeho vnitřní informace). Už z toho, že koncept biofilní kulturní strategie „nemůže vzniknout pouze spontánním rozvinutím potencií lidské přirozenosti, nýbrž jen za pomoci vysoké teorie“ (s. 161), vyplývá, že by to bylo – bude – velmi ne snadné.

Druhý oddíl se zabývá evoluční gnoseologií. V první a druhé kapitole Šmajš upozorňuje, že o poznání lze uvažovat ontologicky i gnoseologicky, a to první hledisko je základní. Poznání je onticky konstitutivní aktivita, tzn. poznání vytváří (živou i kulturní) skutečnost, a ta určuje kontext otázky, jak poznání probíhá. Předmětem evoluční gnoseologie není pouze lidské poznání. Všechny živé systémy poznávají, a to kvůli přežití: poznání toho, co jest, nutně zahrnuje řešení otázky, „co dělat“ (adaptaci). Evoluční gnoseologie zkoumá povahu původního přírodního poznání genetického a epigenetického, lidského poznání sociokulturního, jejich vzájemný vztah, propojení a působení. Odlišné typy poznání vytvářejí odlišné typy uspořádání skutečností, které nemusí být (a také nejsou) vzájemně slučitelné. To však neznamená, že by nás pojmové poznání povznášelo nad starší poznání přírodní a osvobozovalo nás z jeho vlivu. Přirozenou evolucí (geneticky) předepsané druhové sobectví zaručuje účelovou neúplnost a neadekvátnost našeho poznání. To neslyšíme rádi. Připouštíme sice „nedokonalost“ lidského poznání, ale vysvětlujeme si ji raději jinak. Nekonečné vymýšlení dalších a dalších variant teze, podle které nemůžeme poznat skutečnost, jaká je sama o sobě, protože nám v tom brání náš poznávací aparát, nás koneckonců ujišťuje o existenci jakési nepřekročitelné hranice, která nás od přírody odděluje (což už jistě znamená, že nás staví nad ni). Chce nás snad evoluční gnoseologie (nebo i ontologie) zařadit zpátky mezi zvířata? Ne úplně. Neobjektivnost a neadekvátnost poznání je specificky lidským problémem. „Všechny organismy...totiž objektivního (jim přiměřeného) poznání skutečnosti dosahují,“ konstatuje Šmajš (s. 206). Dalšími biologickými předpoklady lidského poznání se zabývá ve třetí kapitole. Ve čtvrté kapitole zkoumá vztah poznání obyčejného a poznání vědeckého. V páté a šesté kapitole (*Problém pravdy a Kritéria pravdy a problém kompatibility*) Šmajš nastolil závažný problém, na němž bude třeba ještě hodně pracovat. Pravdivé poznání (i to, jehož pravdivost je kontrolována nejpřísněji, poznání vědecké) vzniklo a rozvíjí se uvnitř kultury, a tedy v opozici proti přírodě. Pravdivé poznání si sice může (a má) svou principiální protipřírodnost uvědomovat a kontrolovat ji, přesto ale „hledisko pravdy slučitelnost kulturních struktur s přírodou samo o sobě garantovat nemůže“ (s. 300). Hledisko kompatibility není podřazeno hledisku pravdy. Hledisko pravdy za prvé v sobě hledisko kompatibility neobsahuje, za druhé mu samo musí být podřízeno v tom smyslu, že pravdivé poznání by mělo usilovat o kompatibilitu svých zpředmětnění s přírodou.

Ve třetím oddíle (*Filosofie techniky*) Šmajš konkretizuje postupy přestavby (rozbíjení) přírody kulturou. Popisuje jejich vývoj od počátků založených na metodě pokus-omyl, pomalých a lokálně ohraničených, jejichž vliv ještě jednotlivé ekosystémy dokázaly vyrovnávat, až po dnešní na vědeckém poznání založenou technosféru, která už ovlivňuje celý planetární systém života (jemuž málo rozumíme). Uvažuje také o možné kompatibilitě technosféry s biosférou. Biofilní transformace techniky neznamená pouze vynalezení a zavedení nových, vůči přírodě šetrnějších technologií. Technosféra – v souladu s celkovou změnou orientace kultury – musí přírodě ustoupit.

Závěr knihy tvoří *Nájemní smlouva se Zemí* (poprvé vyšla v roce 2004) – nejstručnější sedmibodová výzva k obratu.

V knize *Filosofie – obrat k Zemí* Šmajš podrobně a systematicky určil místo člověka v přírodě. Člověk je jedinečný živočich, ale evolučně ontologické vysvětlení jeho jedinečnosti přestává být lichotkou. Rádi se považujeme za něco zvláštního – dokud můžeme

povahu té zvláštnosti vidět nejasně; čím méně toho víme o sobě i o přírodě, tím se cítíme lepší, mocnější, svobodnější. Evoluční ontologie žádnou útěšnou nejasnost nezachovává; ukazuje nezvratné, zvenčí i zevnitř působící spojení člověka s přírodou, spojení, které kultura nijak neuvolnila a které člověku neumožní povznést se nad přírodu, totiž mimo ni. Už jen přežití *v ní* může být pro nás příliš těžkým úkolem, je-li to, co bychom museli změnit, spojeno (a možná fatálně) s tím, co změnit nemůžeme.

Šmajsova kniha zaujala především přírodovědce a pedagogy, takže po necelém roce od svého vydání byla rozebrána. Konvenčnímu filosofickému myšlení působí evoluční ontologie obtíže; dosah evolučně ontologického obratu vyvolává až jakousi tíseň, jíž se někteří brání tím, že zavřou oči (dobře to ukázala diskuse ve Filosofickém časopise nad autorovou Nájemní smlouvou se Zemí); ekologicky poučená část veřejnosti rozumí evoluční ontologii lépe. Šmajsovův koncept evoluční ontologie vyšel v roce 2008 anglicky v prestižním vydavatelství Rodopi (Amsterdam – New York); novosibirská univerzita, která autora v letošním roce pozvala na 5. všruský filosofický kongres, připravuje ruský překlad autorovy zatím nejúspěšnější knihy *Ohrožená kultura*.

Zuzana Škorpíková

Mgr. Zuzana Škorpíková, PhD.
Oddělení pro dějiny novější české
a evropské filosofie FiÚ AV ČR, v. v. i.
Jilská 1
110 00 Praha 1
Česká republika